

SISUKORD

REIN UNDUSK. Tammsaare topoloogilised paroodiad: "Põrgupõhja uus Vanapagan"	1
ANNE LANGE. Orase Shelley	11
ANNA VERSCHIK. Koodivahetus meil ja mujal	25
MART RANNUT. 15 aastat keeleseadust	46

REPLIIK

HEIDO OTS. Vahemärgireeglite muutmise vajadust ei maksaks üle tähtsustada	58
---	----

RAAMATUID

KÄRT HELLERMA. Baturini romantilised absoluudid	60
EERIK TEDER. Sisukad kultuurikillud	63
MEELIS MIHKLA. Kõnetehnoloogiat edendades	65

RINGVAADE

VAINO VAHING. Undi mõttelugu	68
PIRET NORVIK. <i>Exegi monumentum</i> . Helmi Neetar 70	69
ILONA TRAGEL, KAJA KÄHRIK, HALDUR ÕIM. Kaheksas kognitiivse keeleteaduse maailmakonverents	71
MALL LAUR. Kommunikatsioon, kultuur, teadmine	74
MALLE SALUPERE. Kolmandad Puškini lugemised Tartus	77

SUMMARIA

80

KOLLEEGIUM:

Mati Erelt, Tiit Hennoste, Rutt Hinrikus, Arvo Krikmann, Hasso Krull, Valter Lang, Helle Metslang, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Rein Raud, Kristiina Ross, Jüri Talvet, Ülo Tedre, Peeter Torop, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Tiit-Rein Viitso, Ülle Viks, Haldur Õim.

TOIMETUS:

Mart Meri
(peatoimetaja),

Tiina Hallik
(tegevtoimetaja),

Väino Klaus
(keeleteaduse osakonna
toimetaja),

Heldur Niit
(kirjandusajaloo ja rahva-
luule osakonna toimetaja),

Piret Viires
(kirjandusteooria ja -kriitika
osakonna toimetaja),

Reet Sepp
(tehniline toimetaja).

Toimetuse aadress:
Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn.
Telefonid 644 92 23, 644 91 26.
Faks 644 18 00.
<http://www.eki.ee/keeljakirjandus/>
e-post: kk@eki.ee

Trükkida antud 8. I 2004.
Trükiarv 900.
Trükikoda Pakett.
Laki 17, 12915 Tallinn.
Telefon 656 36 39.

Kaanel: Peeter Ulas. Illustratsioon Mati Undi miniatuurile "Orfeus" (1970).

Ajakiri kuulub MLA (Modern Language Association of America) andmebaasi ja Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse Linguistic Bibliography.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.

© Keel ja Kirjandus ®

Periodika AS

Keel ja Kirjandus 1/2004

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

XLVII AASTAKÄIK

TAMMSAARE TOPOLOOGILISED PAROODIAD: "PÕRGUPÕHJA UUS VANAPAGAN"*

REIN UNDUSK

Võrreldes Anton Hansen Tammsaare viimast suurteost "Põrgupõhja uus Vanapagan" tema varasemate maa-aineliste romaanidega, pean silmas eeskätt "Kõrboja peremeest" ja "Tõe ja õiguse" I osa, võib täheldada üht huvitavat muutust teksti ruumiskeemis: seal, kus varem asus parem, on nüüd vasak pool, asjad, mis varem paiknesid ülal, on nüüd sattunud alla. Ja ses mõttes tuleks mõnda, et Ilse Lehiste poolt "Põrgupõhja uuele Vanapaganale" antud määratlus pahupidipööratud lunastuslugu peab paika ka teose topoloogilise struktuuri seisukohalt. Romaani tähelepanelikumal vaatlemisel selgub ometi, et pahupidipööratus on selle tekstimaailma pigem aktidentsiaalne kui essentsiaalne tunnus: Tammsaare eesmärgiks pole mitte lihtsalt kõike pea peale pöörata, vaid demonstreerida asjade olemuslikku samaks jäämist nende sattumisel iseenda peegelpilti. Erinevalt Vargamäe Andresest orienteerub Põrgupõhja Jürka vasaku käe järgi, kuid selle nihkega pole Jürkast saanud Andrese antipoodi. Ei või ju Vanapaganale süüks panna seda, et ta on pärit põrgust ning oma kodu kaitsmise nimel ihkab õndsana taevasse pääseda. Seetõttu ei tahaks ma ka kuidagi olla päri I. Lehistega, kui ta oma järgnevas selgituses kaldub pahupidipööratust tõlgendama läbinisti pessimistlikus võtmes: "Seda peangi silmas pahupidipööratud lunastusloo all: Vanapaganast saab inimene, ent mitte selleks, et patuseid päästa, vaid selleks, et tagada, et nad nagu varemgi põrgusse läheksid."¹ Vastupidi,

* Artikli aluseks on ettekanne A. H. Tammsaare 125. sünniaastapäevale pühendatud konverentsil "Tammsaare – aegumatu aare" (31. I 2003, Tallinn).

¹ I. Lehiste, Tammsaare, Kangro ja Vanapagan. – I. Lehiste, Keel kirjanduses. Koost. J. Ross. Eesti mõttelugu 36. Tartu: Ilmamaa, 2000, lk 231.

Vanapagan tuleb maale nimelt eesmärgiga p ä ä s t a inimesed. Romaani hiljem avaldatud proloogis annab Petrus Vanapaganale selgelt mõista, et kui Vanapagana käik maa peale peaks ebaõnnestuma ja tal õndsaks saada ei õnnestu, tunnistatakse inimsugu jumala poolt läbikukkunuks ning lastakse hävineda. Valida on seega jäetud kahe võimaluse vahel: kas maailm ühes inimese ja põrguga või maailm ilma põrguta, kuid ühtlasi ilma inimeseta. Leian, et romaani kui terviku mõistmise huvides on väga oluline tähele panna, kuidas pahupidipööratud maailmas ei ole tegelikult mitte midagi muutunud. Jürka ajab põrgu abil sama asja, mida Andres ajas jumala abil. Elukutselise dialektikuna pidas Tammsaare inimeseks olemist ametiks, kus ülesanne on saada selleks, mis ei olda – küsimus, kas keegi ammutab usku eneseületuseks mõttest oma taevasele või põrgulikule kodule, on teisejärguline.

"Põrgupõhja uue Vanapagana" aegruum

Tõsiasjas, et "Põrgupõhja uues Vanapaganas" on asjad oma koha vahetanud, ei saa olla kahtlust. Kui "Tõe ja õiguse" alguses kirjeldatakse Andrese ja Krööda tulekut Vargamäele, ütleb tekst, et Aaseme all tee kaheks minnes pöördus hobune ilma juhatusega paremat kätt. Põrgupõhja vastseid asukaid Jürkat ja Lisetet õpetab Kaval-Ants seevastu järgmiste sõnadega: "Ning kui jõuate suure kase alla tagasi, siis mitte otse edasi, nagu tulite, sest see on ringi, vaid kura kätt pahemale, üle põllunurga ja läbi heinamaa silmalt päristeele välja, mis viib Põrgupõhja. See on otse ja endine Vanapagan tuli ja läks ikka seda mööda, kui käis Kaval-Antsul. Vanapagana tallatud see jalgradagi on."² Lisaks parema ja pahema poole vahetusele pangem tähele siin kaht asja. Esiteks, Kaval-Ants teeb selgeks, et otsetee pole mitte see, mis läheb otse, vaid see, mis teeb käänaku pahemale. Teiseks, Ants ütleb, et too kura kätt pöörduv tee on juba endise Vanapagana poolt ette tallatud, kust järeldub, et Jürka pole mitte esimene ega ilmselt mitte sugugi tõelisem Vanapagan kui kõik varasemad. Sotsiaalset mälu rakendades konstrueerib Kaval-Ants Jürkale mineviku, mis peab aitama tõrjuda võimalikku mõtet Jürkast kui tegelikust Vanapaganast.

Oma positsiooni on samuti vahetanud mõisted "all" ning "ülal". Andres ja Krööd asuvad uude kodusse tulles Vargamäele, Jürka ja Lisete aga Põrgupõhja. Ka "Kõrboja peremees" algab tulekuga ning tulijaks on sedakorda Katku Villu, kelle elumõtteks saab Kivimäe kividest puhastamine; lõpu sellele ettevõtmisele teeb saatuslik õnnetus jaanilaupäeval, mil Villu vigastab oma paremat kätt. Oskar Looritsa väitel on põhi kui ilmakaar saanud oma nime põhjast kui aluspinnast – nõnda oli põhjatähe algseks tähenduseks *Grundstern*.³ Ka antud kontekstist lähtuvalt vastandub "Põrgupõhja uus Vanapagan" varasematele romaanidele: asetsevad ju allilm ja põrgu eesti rahvasundi järgi sagedasti põhjas, kuna Kõrboja Villu unistus Kivimäest oli selgelt lõunasuunaline.⁴

² A. H. Tammsaare, Põrgupõhja uus Vanapagan. Tartu: Noor-Eesti, 1939, lk 22.

³ O. Loorits, Grundzüge des estnischen Volksglaubens I. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning, nr 18:1. Lund: Carl Bloms Boktryckeri, 1949, lk 386.

⁴ O. Loorits, Grundzüge des estnischen Volksglaubens III. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning, nr 18:3. Lund: Carl Bloms Boktryckeri, 1957, lk 49–50. Vt Villu mõtisklust: "Ikka enam ja enam hakkas ta oma pead murdma, et miks või kust on saanud Kivimäe oma kivid ja mulla, kuna muidu silma puutub aina liiv ja liiv. Õige, Kivimäe tagumiselt nukilt versta poolteist või kaks üle raba minnes algavad

Nii "Tões ja õiguses" kui ka "Kõrboja peremees" on ruumikategooriad allülal ning vasakul-paremal suhestatud otseselt ajakategooriatega minevik-tulevik. Anna on see, kes "Kõrboja peremees" kehastab minevikku ja kes romaani topoloogilises süsteemis seostub järjekindlalt järve ning maapinna nõgusate vormidega. Kui Andres ja Krööd paremale pöördudes Mäele tõusevad, ei tea nad veel, et lisaks võitlusele maaga saab nende elu igapäevaseks osaks heitlus Pearuga, kes elab Orus ja on kohal juba enne neid. Oma esimestes sõnades Andresele identifitseerib Pearu end mineviku jõuna, kes elab üle Andrese tulevikuplaanid: "Olin enne sind, ja jään pärast sind kua. Olen ja jään."⁵ Selsamal Andrese ja Pearu esimesel kohtumisel mängitakse tegelikult läbi ka Andrese kui jumala- ning Pearu kui kuradisulase rollid.

"Mõni mees nüüd, kes koha võtab, kust mina kaks peremeest välja löönud. Löön ka sinu."

"Kolme armastab jumal: kolmas jääb," ütles Andres.

"Või kolmas jääb!" osatas Pearu jällegi. "Mina jään kua. [...] Olen ja jään. Minu vastu põle veel ükski suand, ei sua ka sina. Minu nimi on Pearu Murakas."

"Minu nimi on Andres Paas. Mehe vastu olen alati saand, kurat saab kahe vastu."⁶

Järgides "Kõrboja peremehe" ning "Tõe ja õiguse" loogikat, peaks seega vasakule pöörduv ja Põrgupõhja tulev Jürka kehastama minevikku ning muutuma samuti nagu Anna ning Pearu takistuseks neile, kes maise mäletamise asemel eelistavad taevasse viivat tööd. Paraku eelistab Jürka just seda viimast ning inimlik mälu puudub Jürkal juba põhjusel, et ta tuleb otseteed põrgust. Mälu kannavad romaanis hoopiski Kaval-Ants ja ühiskond, kes mäletades eelmist Vanapaganat ei suuda uskuda praeguse Vanapagana tõelisusse. Kaval-Ants on ka abimeheks, kelle näpunäiteil Jürka luuletab võimudele ette selle minimaalse mineviku, mis on nõutav tema vastuvõtmiseks inimühiskonda; kõik ametnike ootamatud huvipuhangud aga pareerib ta edukalt Antsu soovitatud topossega: "Ei mäleta. Eit mäletas, aga tema on surnd."

Loomulikult võib vastu vaielda ja öelda, et Jürka äraspidine liikumissuund võrreldes Andresega ei ole tähenduslik, kuivõrd määratlused *Põrgupõhja* ning *kura kätt* esinevad selles romaanis nimedena, millel puudub iga-sugune selge ruumiline konnotatsioon. Maastikku kui sellist "Põrgupõhja uues Vanapaganas" ju praktiliselt ei kujutata ning seetõttu jääb ka ebaselgeks, kus Põrgupõhja tegelikkuses ikkagi asub, s.t kas ta paikneb ka füüsilises mõttes kuskil allpool nõgumaal, nagu olid seda kindlasti Kõrboja järv ning Oru talu. Vladimír Macura on öeldnud, et "Põrgupõhja uues Vanapaganas" on tegemist absoluutselt tühjaks muutunud ruumiga, kus pole jälgegi alles "Kõrboja peremehele" nii omasest looduse ja inimese hingestatud kooselust.⁷ Tõepoolest, ka tõusmised ja laskumised "Põrgupõhja uues Vanapaganas" leiavad aset pigem sõnades kui reaalsel maastikul, nad on esitatud pigem paradokside kui füüsilise liikumise kujul. Kaval-Ants on veendunud,

oma jooksu uued seljandikud.... Täheandab, Katku Kivimäe seljandik peaks kuuluma suguluse poolt mitte oma lähedasse liivanõmme, vaid tema hõimud asuvad üle raba lõuna pool...." (A. H. Tammsaare, Kõrboja peremees, Tallinn: Maa, 1922, lk 25.)

⁵ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus I. Tartu: Noor-Eesti, 1926, lk 28.

⁶ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus I, lk 28.

⁷ V. Macura, Kaks maastikku põrguga. – Tammsaare maailmakirjanikuna. Kolm välismaa Tammsaare-uurijat. Koost. E. Treier. Tallinn: Olion, 2001, lk 190.

et ajal, mil kogu maailm käib tõusuteed, peab tõusma ka Põrgupõhja: "Pea meeles [Jürka – R. U.], mis ma sulle ütlen: kui kogu ilm tõuseb, siis tõuseb ka meie rahvas ning ühes temaga Põrgupõhja, sest sina üksi ei suuda tõusuteel takistuseks olla."⁸ Äraseletatult tähendavad Kaval-Antsu sõnad, et kerkima peab Põrgupõhja rent ning laenukoormus ja et Vanapagan lõpuks Põrgupõhja kohast üleüldse sunnitud on loobuma, saades lahke soovitusel tulla vanaduspõlve veetma Kaval-Antsu juurde. Samas tuleb tähele panna, et kui Kaval-Ants treib oma sõnaosavuses valmis kimäärse reaalsuse, kus füüsiline kohatus ja verbaalne substitutsioon, s.t valetamine, on muudetud ohjeldamatu kasuahnitsemise vahendiks, siis tundub meile Vanapagan elavat reaalsusetä sõnamaailmas üksnes põhjusel, et ta tuleb teispoosusest. Jürka ei parodeeri kristlikku ülestõusmisdogmat, kui lausub ametnikele, kes leiavad Lisete väljakaevatud kirstust kivid ja mulla, et tema eit on üles tõusnud ja läinud otseteed põrgu. Jürka räägib – vähemasti romaani loogikat arvestades – tõtt. Vanapagan ei ole nominalist nagu Kaval-Ants, vaid realist selle sõna kõige otsesemas mõttes. Ainult et reaalsus, milles Vanapagan elab, ei ole mahutatav siinsesse maailmaruumi. Seepärast väidan ma ka, et Jürka pöördumist Põrgupõhja ning kura kätt tuleb vaadelda ühenduses keelefilosoofiliste argumentidega, millel oli kindel koht juba Tammsaare varasemate maa-aineliste teoste topoloogilises mudelis.

Jürka kui realist

"Kõrboja peremehe" laseb Katku Villu endale kuuli pähe vahetult pärast seda, kui Anna on Villule järve ääres üles tunnistanud, et too lapsepõlves tema jalga nõelanud uss oli tegelikult ork, millele Anna oli andnud meelevaldselt ussi nime. See jaanilaupäevasele parema käe vigastamisele järgnev ülestunnistus frustrerib Villu lõplikult ning paneb romaani topoloogilises süsteemis maksma järvejõud mäejõudude üle. Ilmselt on Anna ja Villu juhtum sobiv lähtematerjal psühhoanalüütilisele tõlgendusele, kuid arvan, et Tammsaare loomingus seisukohalt on otstarbekas rõhutada eeskätt selle juhtumi semiootilist tähendust. Sest siin avaneb ilmekalt Tammsaare meestegela mää-võitluse veidi varjatud, kuid väga oluline tahk: nimelt, mää-tes võitlevad need mehed küsimusega, kuidas siduda keelt reaalsusega.

Oma ülestunnistusega tõestas Anna Villule, et keel on meelevaldne märgisüsteem, kus asjade ning nende tähistajate vahel ei eksisteeri kindlaid seoseid. Kõneleja võib märke ja asju suvaliselt kokku viia ning sundida see läbi kuulajat oma tahte järgi tegutsema. Vahetades orgi hetke meeoleu ajal ussiga, sundis Anna Villut imema oma jalast verd. Anna tõestab, et mälestus, mida Villu tollest Kõrboja järve ääres asetleidnud juhtumist on kogu senise elu endas kandnud, oli tema poolt lavastatud. Haaranud tol korral verbaalse initsiatiivi, sai Anna Villu mineviku ja mälestuse enda valdusse. Jääb mulje, et too kummaline psüühiline seisund, milles Tammsaare meestegelasid end tihti leiavad ja mis sunnib neid endile kuuli pähe laskma või end nõõri otsa riputama, on põhjustatud just seitsamast avastusest, et keel, mida nad kõnelevad, pole nende oma, et mälestused, mida nad mäletavad, ei kuulu neile. Tundes end krooniliselt siinmaailmas hiljaks jäänuina, on Villu ja tema saatusekaaslased võimetud vältima eksistentsiaalset norgu, sest nende keel näib elavat iseseisvat minevikulist elu lahus reaalsusest. Ülesanne, mis lasub

⁸ A. H. Tammsaare, Põrgupõhja uus Vanapagan, lk 160.

kõikide Tammsaare õnnestunud või ebaõnnestunud mäkketõusjate ees, on õppida unustama, ning taastada tegevuslik side keele ja reaalsuse vahel: võime uskuda asjade tegelikkusse on võrdelises sõltuvuses oskusest unustada tegevuse kaudu enneolnud. Võrdleksin maailmavaatelises plaanis mainitud ülesannet Friedrich Nietzsche tõdemusega, et unustamine on inimese plastiline jõud, mille abil teisendatakse ning sarnastatakse võõrast ja kauget, ravitakse oma haavu, asendatakse seda, mis on kaotatud, kujundatakse katki läinud asjadest uusi vorme.⁹ Ajaloo üleküllus sandistab inimese, sest ajalugu varjab ainult ning takistab uskumast individuaalsuse sündi. Uskuda suudab Vanapagan, aga mitte Kaval-Ants ja ühiskond. Uskuda üritab Kivimäe kivide näol Katku Villu, aga mitte Kõrboja Anna.

Jürka realistlikkusel on oma argimõistlik ning keelelis-filosoofiline avaldumisvorm. Ühelt poolt on Jürka realist, kui võrd ta näitab üles tõelist andetust valetamises ning tema esimeseks katsumuseks teel inimühiskonda on õppida rääkima seda, mis ta ei ole. Samuti näib Jürka väärtustavat elus eelkõige omaenda kätetööd, mitte majanduslikult tulusat tootmissuhet. Teiselt poolt kätkeb Jürka realistlikkus endas maailmavaatelist hoiakut, mille juured ulatuvad keskaegse nominalistide ja realistide tülini. Teatavasti eitasid nominalistid üldmõistete (universaalide) igasugust objektiivset sisu, pidades ainuvõimalikuks lähtumist üksiknähtusest, kuna realistid olid seisukohal, et üldmõistestel on reaalne ja iseseisev tähendus, mis ei sõltu inimese tunnetuslikust tegevusest. Kõnealusel vaidlusel oli ka oma teoloogiline taust. Järjekindel nominalistlik lähenemine viis tõdemuseni, et jumal-isa kui looja ja tema poolt maale saadetud jumal-poja kui lunastaja vahekorda pole võimalik vaadelda konsubstantiaalse (samaolemusliku) suhtena, vaid jumala kolmainsuslike hüpostaaside näol peab olema tegemist kolme iseseisva jumalaga (Roscelin). Siit tulenes nominalismi vaieldamatult ketserlik alatoon. Antud kontekstis väljendub Jürka realistlikkus tõsiasjas, et ta väidab ühendavat endas kaht Vanapaganat: inimliku persoonina on ta Põrgupõhja peremees Jürka, kes asetub ühte ritta kõikide varasemate Põrgupõhja talu peremeestega, kuid lisaks sellele kinnitab Jürka end olevat ka tõelise põrgu peremehe. Teiste sõnadega, Jürka postuleerib, et maapealsest Põrgupõhja talust ja tema peremehest (kui üksikust) viib olemuslik sild maa-aluse põrgu ja Vanapagana (kui üldise) juurde. Sellel konstruktsioonil rajaneb tegelikult Jürka kogu vaimujõud: uskudes kaitsvat oma kodu maa peal, usub Jürka kaitsvat oma kodu põrgus. Ühtlasi kehtib selle suhte ümberpööratud kuju, sest inimkond, kes ei suuda uskuda Jürka kui Vanapagana tegelikkusse, suudab sama vähe uskuda jumalasse ning kaitsta oma eksistentsi maa peal.

Et nominalismi ja realismi on ka nimetatud vastavalt Aristotelesest ja Platonist alguse saanud keelekäsituseks, võiksime Jürka veendumust kahe Põrgupõhja kokkukuuluvusest pidada tema platonistliku eluhoiaku avalduseks: osake põrgu i d e e s t – selle olemusest – on kätketud ka maapealsesse Põrgupõhja tallu; töötamine siinses Põrgupõhjas aitab päästa Jürka kodu sealpoosuses. Täpsemini aitab meil Jürka ning maailma vahelist konflikti määratleda Ernst Cassireri läbi teadusloos tuntuks saanud funktsiooni ja substanti vastandus ("Substanzbegriff und Funktionsbegriff", 1910), kuigi siinse kirjutise rõhuasetus on küll pigem vastupidine E. Cassireri omale. Teatavate mõõndustega võime öelda, et nominalistlik lauseloogikale orien-

⁹ F. Nietzsche, Unzeitgemäße Betrachtungen II. Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben. – F. Nietzsche, Unzeitgemäße Betrachtungen. Leipzig: Alfred Kröner Verlag, 1930, lk 104.

teeritud mõtteviis toetab funktsionaalset lähenemist keelele, kuna realistlik rõhuasetus mõisteloogikale on substantsiaalse keskendatusega. Funktsiooni ja substantsi põhiline vastuolu seisneb selles, et funktsioon kui suhteväärtus kahe või enama olemuse, s.o substantsi vahel eirab viimaste iseseisvat olemisväärtust: tähtsustades üksnes asjade omavahelist suhet, on funktsiooni seisukohalt kõik olemused asendatavad. Vastupidiselt substantsi tunnetusele, mis realiseerub alati eksistentsiaalse kohtumisena "teise", on funktsioon oma sisult monoliitne, sest ta ei saa aktsepteerida "teise" – kui substantsi iseseisva tahte ja põhitunnuse – olemasolu. Seda tehes funktsioon lihtsalt minetaks oma võime käituda tema endana. Alates Descartes'ist mehhaanilise funktsionaalsuse võrdpildina filosoofias kinnistunud masinakujutelm (*machina mundi*) on selle illustratsiooniks: ka kõige täiuslikum masin peab enese jaoks välistama imede sfääri, mille tunnetamine kuulub üksnes inimvaimu kompetentsi.

Et igasugune substantsi kogemine leiab aset niisiis ühe maailma kohtumisel teise, on arusaadav, et Descartes'i ajalooline piiri tõmbamine keha (*res extensa*) ja vaimu (*res cogitans*) vahele ühes nende sõltumatuse allakriipsutamise ja tingis funktsionaalse lähenemise populaarsuse tema mõttejärglaste seas. Selle tulemusena ei muutunud mitte ainult inimese suhe jumalaga, vaid ka inimese vahekord kuradi kui (langenud) ingli ja vahetalitajaga siin- ning teispoosuse vahel. Nagu selgitab Wilhelm Schmidt-Biggemann, maailmas, kust transtsendentne tahe on kõrvaldatud ning mõtlemine ise alutatud deduktiivse funktsionaalsuse reeglitele, ei saa olla kohta enam ei jumalal ega kuradil: sellises maailmas valitseb mudelisisene, immanentne seaduspärasus, mis välistab t e i s e juhusliku sekkumise asjade kulgu.¹⁰ Masin vabastab inimese ettearvamatus painest, kuid raskendab kardinaalselt inimese suhtlust tundmatuga, saades tihti ise terroristliku vägivalda põhjustajaks. Siit omakorda järeldub, et jumal ja kurat on korrelatiivsed entiteedid, kes säilitavad reaalse suhte maailmaga nii kaua, kui seal säilib tunnetuslik vajadus substantsiaalse teise järele.

Jürka kompromissid Antsuga rendisuhete osas kujutavad endast Jürka sobitumist Antsu pakutavasse funktsiooni, mille eesmärgiks on järjest suureneva majandusliku kasumi tootmine. Ja pole mingit põhjust heita Jürkale ette lühinägelikkust, sest tänu Antsule saab Jürka teha Vanapaganana maa peal tööd, uskuda hinge õndsaks saamise ning oma kodu (põrgu) säilimisse. Antsu funktsioon ja tema masinad annavad Jürkale võimaluse olla – ning loota tema enda, jumala ning maailma pääsemise. Probleem johtub tõsiasjast, et kui funktsioon on huvitatud Vanapagana olemisest üksnes lülina planeeritavas kasumiahelas, siis kuradi, jumala ning maailma pääsemine on seatud sõltuvusse sellest, kas Vanapaganal õnnestub maa peal olla Vanapaganana endana. Teiste sõnadega, määravaks osutub see, kas Jürka suudab ühitada nime ja olemuse, siin- ja teispoosuse Põrgupõhja. Täites oma rolli Antsu tootmismasinas, s.o olles Põrgupõhja talus Vanapagan, usub Jürka end teenivat maailma substantsiaalsust; traagiline tõsiasi, et tal tuleb olla üks paljudest eelnevatest Vanapaganatest, saab Jürkale selgeks alles siis, kui ta on sunnitud oma koha Antsu funktsioonis loovutama järgmisele "Vanapaganale". Jürka destruktivne vihapurse romaani lõpus on niisiis selle transtsendentse, mudelivälise tahte ilminguks, mida funktsioon oma võimetuses iseenda raamidest üle astuda püüab alati taandada isetuks suhteväärtuseks.

¹⁰ W. Schmidt-Biggemann, Maschine und Teufel: Jean Pauls Jugendsatiren nach ihrer Modellgeschichte. Freiburg-München: Verlag Karl Alber, 1975, lk 22.

Jürka kui Vanapagana paradoks on selles, et pretendeerides päris kuradi tiitlile, puudub tal tegelik soov saata korda kurja, kuna tõelist kuratlikkust näitab üles hoopis Kaval-Ants. Matthias Johann Eisen on selle, juba Vanapagana rahvajuttudes sisalduva tegelikkuse paradoksi võtnud kokku sõnadega: "Ei ole vanapagan saatan, vaid Hans. Ta teod vajutavad talle saatan pitseri otsa ette. Rahvas on tegelaste nimed ära vahetanud. Oieti peaks Hans vanapagana nime kandma ja vanapagan Hansu nime."¹¹ Kui Jürka on kurat olemuselt, siis Ants on seda oma tegudelt. Et eesti rahvausundis esineb Vanapagan algelt üsnagi heasoovliku surnuna¹², kelle ühtesulamine kristliku kuradiga on hilisene pärand, võiks seda paradoksi vaadelda ka kui konflikti vana pagana – s.o tõelise paganausu esindaja – ning ristiusu pedantse keelekasutaja vahel. Nagu mõnab M. J. Eisen, on need Vanapaganajutud ju omamoodi "keeleharjutuse kooliks" ning Ants omamoodi keelekuradiks, kes idiomaatilisi väljendeid ("roogi lapsed puhtaks") otsesõnaliselt tõlgendades Vanapagana keele tema enda vastu pöörab (roogib Vanapagana lapsed puhtaks, s.o tapab nad). Sellise manipulatsiooni tulemusena muutub Antsu abivalmidus alatasa füüsiliseks jõhkruseks, mis õigustab end teisele suu peale näitamise. Verbaalne minimalism, kus näpuga tähti torkides lastakse keele fraseoloogia läbi ratsionalistliku mürgisõela, on Antsu kuratliku käitumise lätteks, kuna Jürka olemuslik kuratlikkus avaldub tegevusena, milles jumal ja tema antipood on minetanud oma põhimõttelise erinevuse.

Võime niisiis nentida, et "vasakuga" märgistatud Kõrboja Anna ning Oru Pearu esindavad tinglikkusele ja mängule orienteeritud keeletunnetust, paremale pöörduvad Villu ja Andres aga taotlevad keelemärkide suhestamist reaalsusega. "Põrgupõhja uues Vanapaganas", kus ruum on ümber pööratud, on vahetatud ka rollid: semiootilist realismi taotleb hoopiski pahemale ja põhja pöörduv Jürka, märgilist ambivalentust aga Kaval-Ants. Tammsaare tekstidest väljakoosolevale topoloogilisele mudelile sekundeerib ilmekalt Juri Lotmani ettekujutus bipolaarsest kultuuriruumist, kus valitseb pidev antagonism vasak- ja parempoolsete semiootiliste jõudude vahel. Vasakpoolsega seonduvad J. Lotmanil märksõnad nagu orienteeritus keelemängule, tekstivälise reaalsuse eitamine, keelemärgi subjektiivse iseloomu rõhutamine ja märgiline tinglikkus; "parempoolsed" tekstid seevastu paistavad silma mittediskreetsusega, on orienteeritud reaalsusele ning väldivad nii tinglikkust kui ka subjektiivsust.¹³ Täpselt samuti nagu noore õppiva indiviidi vastas asuv "võõras sõna" (keel) täidab reaalsusest lahutatud kogemuste varamu rolli, toimib J. Lotmani arvates tüüpiliselt vasakpoolse kultuuri mäluarhiiv, kohtudes kultuuri modernistlike suundumustega.¹⁴ Kuigi J. Lotman toetub siinkohal neurofüsioloogilistele eksperimentidele ja seega käib sõna otseses mõttes jutt aju vasaku ja parema poolkera erinevatest funktsioonidest, mis kultuuri semiosfääris justkui oma peegelduse leiavad, on tema teooria Tammsaare topoloogilise mudeli eksegeesina igatahes paeluv.

Jürka ja neljas dimensioon

Tammsaare varasemate tekstide fiktsionaalses maailmas ei kohta me sagedasti mitte ainult enesetapjaist meestegelasi, vaid ka mehi, kes sooritavad mõrva. Ja millegipärast tundub, et need rituaalsed mõrvad on Tammsaare

¹¹ M. J. Eisen, Hans ja vanapagan. – Eesti Kirjandus 1909, nr 4, lk 388.

¹² O. Loorits, Grundzüge des estnischen Volksglaubens I, lk 138.

¹³ Ю. М. Лотман, Асимметрия и диалог. – Ю. М. Лотман, Избранные статьи. Том I. Статьи по семиотике и типологии культуры. Таллинн: Александра, 1992, lk 54.

¹⁴ Ю. М. Лотман, Асимметрия и диалог, lk 55–56.

kujutluses arhetüüpiliseks teoks, millega mehed püüavad vabaneda neid kummitavast mineviku taagast. Mõrv oleks justkui katse saata korda tegu, mis asub absoluutses olevikus ja mida mitte ükski Kõrboja Anna ülestunnistus ei saa muuta enam olematuks ega naeruväärseks. Siinjuures näib Tammsaarel olevat ka väga täpne ettekujutus, kuidas neid mõrvu tuleb korda saata. Kui pussiga astuvad üles ärplejad ja muidumehed, siis need, kel tõsiselt nõuks võetud märke tõusta, surmavad kaika- või nuiahoobiga pähe. Teiseks, mõrv tuleb ideaalis sooritada nii, et see jääks saladuseks, ning pähelööja kohuseks on kindlameelselt vaikida ka siis, kui ühiskond tõe teada- saamiseks haua avab ja temalt faktide ette seetuna ülestunnistust nõuab. Sest too mõrv on eeskätt sõjaretk ühiskonna ja tema mälu kummardajate vastu ning vaikimine on pähelööja unikaalseks šansiks olla tõe valdaja.

Pähelöömise motiiv on olulisel kohal ka "Põrgupõhja uues Vanapaganas", kuid jällegi n-ö pahupidi pööratud vormis. Eelistades ise reeglina tappa tulega, kasutab Jürka väidet endale pähelöömisest selleks, et ühiskonda sisse pääseda. Nimelt, Jürka lausub võimudele, seda muidugi mõista Kaval-Antsu soovitusel, et ta on tulnud Venemaalt, kus talle raske asjaga pähe löödi, mille tõttu ta suurt midagi ei mäleta ja mis peaks ametnikele ära seletama ka tema oskamatusene kõnelda vene keelt. Romaanis järgneb pea kahel lehel satiiriline kirjeldus Euroopa ja Ameerika vahelisest diskussioonist teemal, kas pähelöömise tagajärjel võib inimene kaotada mälu. Kui Tammsaare varasemad meestegelased löid pähe eesmärgil tõkestada feminiinne enneolnu ja mälu prioriteet, siis põrgu peremees Jürka kasutab pähelöömist selleks, et muuta usutavaks iseenda mälutus ja sel teel ühiskonda sisse lipsata. Mitte vähem kõnekas pole teine Jürkaga seotud pähelöömise lugu romaani lõpul. Jürka kõrbenud surnukeha lahates jõutakse järeldusele, et Vanapagan "pidi hukkuma ei tuest, veest ega kuulidest, vaid hoobist pähe".¹⁵ Ja jälle loeme mitmel lehel deskriptsiooni sellest, kuidas ühiskond juurdleb tagajärjetult hoobi andja ja andmisviisi üle. Niisiis Jürka tuleb ühiskonda ja lahkub sealt tänu kujuteldavale löögile pähe, kuivõrd see kujutlus muudab Vanapagana aktsepteeritavaks sotsiaalse diskursi seisukohalt.

Üsna romaani algul sooritab Vanapagan kaks mõrva, ühe füüsilises, teise pigem psühholoogises mõttes. Leides öösel sulase juurest oma naise Lisete, põletab Jürka sulase heinaküünis ära, seejärel hülgab varsti ka lastetu Lisete, kes peatselt oma otsa leiab. Nagu kogu Vanapagana tegevus, on need mõrvad ajendatud Jürka õndsuse ideest, millel on kaks külge. Esiteks, Jürka usub end õndsaks saavat põllutöö läbi, mispärast nõuab, et tal oleks koht, s.o Põrgupõhja, kus tööd teha. Antsu salakavalus ei saa Jürkale mõistetavaks enne, kui ta Põrgupõhja kaotab, sest Ants on tema silmis tööandja, kes võimaldab Põrgupõhja talu pidada. Pangem tähele, et Jürka tuleb Põrgupõhja mitte ainult ilma mäluta, vaid vastupidiselt Andresele ka ilma igasuguse maise varata. Ja nii nagu Kaval-Ants annab Jürkale ühiskonna silmis nõutava minimaalse mineviku, annab ta Jürkale ka põllutöö alustamiseks vajamineva minimaalse algkapitali. Ainult et see algkapital on otsatult paisuma hakkav rendisuhe, mis Jürka kohatuks muudab. Jürka õndsuse idee teiseks punktiks on, et tal peavad olema järeltulijad, ja mainitud kaks mõrva sooritab ta just sellest punktist lähtuvalt. Ühiskond, kes lapsi saada ei taha ja õndsusesse uskuda ei suuda, astub siin jällegi üles oma tavapärasest detektiivrollis, ning, tuleb tunnistada, Jürkal tekib isegi raskusi, et oma mõrvategusid saladusse jätta. Jürka naelutab pikkade naeltega kinni Lisete kirstu,

¹⁵ A. H. Tammsaare, Põrgupõhja uus Vanapagan, lk 277.

kuid ühiskond kaevab selle päevavalgele ja avastab seal olevat üksnes kivid ja mulla. Kevadise jääsulamise aegu leitakse Põrgupõhja metsast inimluud ning taas käivitud juurdlus. Siiski on Jürka vaikimisülesanne mõnevõrra lihtsam varasemate mäkketõusjate omast, sest erinevalt neist kui inimsoo esindajaist on Jürkale kui teispoosusest tulnule lubatud veidi rohkem. Jürka saab avatud kirstu ääres öelda, et eit on läinud ära põrgu, ja kui küsitakse, miks Jürka teda otsima ei läinud, saab Vanapagan vastata, et põrguteel jälgi ju ei ole. Teel, kuhu ei jää jälgi, pole ka minevikku, mida uurida.

Jürka kaotab romaanis enamiku oma lastest ja neist mitme surma põhjustajaks on otseselt või kaudselt Kaval-Antsu pere. Noore Jürka saatust ja vahekord Antsu tütre Eleonorega meenutab väga Katku Villu elukäiku. Antsu juures töötades löikab masin noorel Jürkal parema käe otsast, seejärel poob ta end üles ühel ööl pärast vestlust Eleonorega. Masin on "Põrgupõhja uues Vanapaganas" läbivalt Kaval-Antsu atribuudiks, kuna Tammsaare varasemates tekstides seisab masin tavaliselt selle vasakpoolse ja feminiinse semiootika teenistuses, mis on huvitatud meeste keelelise realismi hävitamisest. Huvitav on ka mainida, et kui loomadest on Põrgupõhja Jürka tähtsaimaks saatjaks kass, siis näib Kaval-Ants olevat pärinud varasemate naiste koeraarmastuse. Meenutagem siin Antsu vaimustuspuhangut koeranäituse järel ning tema nii kummaliselt tuttavaina kõlavaid sõnu "tunned koeri, tunded ka inimesi".¹⁶ Tuttavad on need sõnad seetõttu, et nad kuuluvad Kõrboja Anna, Põlluotsa Roosi, preili Kurella ja mitme teise Tammsaare naistegelase leksikasse, kelle "armastuse" käes mehed oma veidi salapärasest koerasurma surevad.

"Põrgupõhja uues Vanapaganas" pöörab Tammsaare oma varasema topoloogilise mudeli pea peale, kuid – nagu eelöelduga on püütud tõestada – tegu on üksnes positsiooni vahetuste, mitte olemuslike muutustega. *Kura kätt* ja *Põrgupõhja* pöörduv Jürka on nii oma eksistentsiaalse hoiaku kui ka semiootiliste vaadete poolest seesama tulija, kes varasemates teostes pöördus paremale ja üles. Jürka sugulasteks on Katku Villu, Vargamäe Andres ja nende eellased. Kaval-Ants aga, kes Jürkale minevikku kinkides ta oma võrku üritab püüda, esindab drastilises vormis Anna ja Pearu sõnamängurlikku eluhoiakut. Väidan, et vahendiks, millega Tammsaare sellise maailma pahupidipööramise korda saadab, on teispoosuse mõõtme konstrueerimine. See teispoosuse mõõde on justkui neljas dimensioon, mis võimaldab meie siinses kolmemõõtmelises ruumis paiknevaid asju ümber pöörata. Teame, et kahte tahvlil vastakuti asetsevat L-tähte pole võimalik panna üksteisele peale, kui libistame neid üksnes mööda tahvlitasapinda. Küll aga võime parempoolse L-i muuta vasakpoolseks ja vastupidi, kui tõstame nad tahvlitasapinnalt välja ja libistame läbi meie igapäevase kolmemõõtmelise ruumi, s.t pöörame nad õhus lihtsalt ringi. Täpselt samuti võib arvata, et kui õnnestuks konstrueerida neljamõõtmeline füüsiline ruum, saaks ümber pöörata meie kolmemõõtmelises ruumis asuvaid objekte, näiteks muuta parema käe vasakuks ja vastupidi. Tundub, et Vanapagan täidab "Põrgupõhja uues Vanapaganas" just sellesarnast neljanda mõõtme rolli, mis lubab vahetada asjade käelisust muutmata nende essentsiaalsust. Vanapagan demonstreerib meie siinse maailmaruumi relatiivsust võrreldes kõrgemat järku ruumidega. Ühenduses Newtoni absoluutse ruumi kokkuvarisemise ja Einsteini relatiivsusteooriaga oli nn neljanda dimensiooni probleem 1920.–1930-ndatel aastatel populaarne ka kirjanike hulgas. Maurice Maeterlinckilt, kelle loomingut Tammsaare

¹⁶ A. H. Tammsaare, Põrgupõhja uus Vanapagan, lk 186.

ise oli mitmel korral oma artiklites tutvustanud, pärines raamat "Ruumi elu: neljas dimensioon" ("La vie de l'espace: la quatrième dimension, 1928), kus ta arendab julgelt hüperruumi ideed ja näib olevat veendunud, et päev, mil võime asetada parema kinda vasakusse kätte, pole enam kaugel. Küsimusele, mis saab selles hüperruumis jumalast, vastab Maeterlinck suurte müstikute eeskujul: jumal "on kõikide asjade tundmatu algus. Tundmatu on meile aga kõik, enim see, mida usume tundvat. Ja viimane on hetkel ainus tõend jumala olemasolu kohta, sest tundmatu on ainus, mis kaheldamatult eksisteerib...."¹⁷ Kuradi muutumine neljamõõtmelises hüperruumis jumalaks on inimtunnetuse seisukohalt seega vaid kinnitus jumala absoluutse teisesuse kohta.

¹⁷ M. Maeterlinck, Die vierte Dimension. Das Weltbild des Mystikers unserer Zeit. Berlin-Leipzig: Deutsche Verlags-Anstalt, 1929, lk 166.

Kevadel 1923 kaitses Ants Oras Tartus väitekirja *Statistical Inquiry into the Use of Colour Names in the Longer Poems of Shelley* ("Statistiline uurimus Shelley pikemate poemide värvinimedest"). Otsides vastust küsimusele, mis värvi on Percy Bysshe Shelley luule, teeb Oras ülikooli lõpetamisel uurimistööd, mis on võrreldav 1990-ndail aastail eesti kirjakeele korpuse baasil tehtud värvisõnavara analüüsidega.¹ Oras ei analüüsi värve matemaatiliselt, vaid need on tema jaoks stiiliteooria ja individuaalse psühholoogia probleem, s.o keele poetilise funktsiooni ilming, "luule vahest iseloomulikumaid fenomene", nagu on väitnud Pärt Lias Kalju Lepiku luule vaatluses.² Veerandsada käsikirjalist lehekülge (u A3-formaadis)³ on eksegeetiliselt, tekstide sisu seletamise mõttes vaoshoitud, piirdudes statistiliste tabelite lahtikirjutamise ja stiilianalüüsiga veendumuses, et värvileksika on individuaalse kujundilooma mõistmisel tundlik element.

Oras võrdleb Shelley värvikasutust teiste inglise romantikute, aga ka Spenseri, Miltoni ja Tennysoni ning viimases peatükis Goethe värvisõnavara, kus abiks Orase juhendaja professor Heinrich Mutschmanni andmed ning "L. Francki ja H. Huscheri dissertatsioonid" (ütlemata küll, kus või milal on need kaitstud või mis on nende täpne pealkiri).⁴ Shelley luule statistilist paletti kommenteerides seob Oras Shelley värviilma *Zeitgeist*'iga, domineerivana aga huvitab teda Shelley isikupära. Luule, ja seda enam lüürilise luule tajupsühholoogilised implikatsioonid on õigustatud, arvab Oras sissejuhatuses, erinevalt näiteks värssdraama või eepose värvigammast tehtavatest järeldustest: lüürik ei sõltu sel määral nagu dramaturg süžest ega karakterist, vaid on ennekõike oma, inspiratsioonist sündinud maailma looja.⁵ Ehkki Orase värvianalüüs ei lähtu Shelley lüürilistest luuletustest, vaid poemidest, õigustab ta end Shelley (õigupoolest iga romantiku) eripäraga, kes jääb lüürikuks ka narratiivses žanris, pannes eepilisest stiilipuhtusest hoolimata – süžeed üha katkestades – ridamisi kirja rapsoodilisi kõrvalepõikeid.

Oras uurib Shelleyt bergsonlikus laadis: tema 'teadmine' Shelleyst tahab kõrvale jätta üldised teooriad ja keskenduda konkreetsele probleemile, sest kontseptuaalses keeles teadmise objekt 'tarduks'. Orasele on oluline kunst kui vaimu spontaanne eneseavaldus – loomingukäsitlus, mis talle Suitsu, Tuglase ja Jaan Oksa kriitikast kindlasti tuttav oli. "Tagantjärele mõeldes on ilm-

¹ V. Sarapik, Värvisõnavarast eesti proosa näitel. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 4, lk 228–245.

² P. Lias, Punaste pihlade all. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 10, lk 660.

³ Väitekiri on hoiul Tartu Ülikooli Raamatukogu dissertatsioonide kogus.

⁴ H. Huscheri töö puhul korrigeerib osaliselt puudujäägid Orase 1938. aastal Tartu Ülikooli toimetiste B-sarjas (XLIII, 4) ilmunud uurimus *On Some Aspects of Shelley's Poetic Imagery*, kus joonealuses märkuses lk 66 on kirjas: "Professor H. Huscher oma töös *Studien zu Shelley's Lyrik* (1919), uurides Shelleyt statistiliselt, keskendub hoolikalt Shelley loomingu sisule ja atmosfäärile, jõudes järeldusele, et Shelley tajub maailma peamiselt liikuvuses." Huscheri väite, et Shelley on "motoorne isiksus", kellel visuaalsed detailid on vaid teisejärgulise tähtsusega, on Oras ära toonud oma 1923. aasta väitekirja alguslehel, siis seda arvamust vaidlustades.

⁵ A. Oras, *Statistical Inquiry into the Use of Colour Names in the Longer Poems of Shelley*. Tartu, 1923, lk 3.